

İŞLEVSEL DİLBİLİMDE SÖZDİZİM SORUNLARI

I. İşlevsel dilbilimin sözdizim düzeyinde başlıca sorunlarından biri, temel işlev olan *bildiririm* olgusu gerçekleşirken, dildışı olguların dil düzeyine nasıl yansıdığını, bir başka deyişle çokboyutluluktan tekboyutluluğa nasıl geçildiğini, çizgisel olmayan bir deneyimin çizgisel sözcelerle söz zincirine aktarılması sürecinde öğeler arası bağıntılar olan *işlevlerin* hangi yöntem ya da kavramlara başvurularak belirtildiğini saptamaktır.

İşlevselci anlayışa göre, en küçük değişmez yapı olarak benimsenen *sözceye* bir aşamalar düzeni egemendir. Çünkü sözce bir *çekirdek* ve bu çekirdeğe bağlanan *çevresel öğelerden* oluşur. Öte yandan bir sözcede birincil ve birincil olmayan işlevler vardır. Birincil işlevler doğrudan doğruya sözcenin çekirdeğini oluşturan *yükleme* bağlanırken, birincil olmayan işlevler sözcenin yalnızca belli bir kesitine bağlanır.

Her dilin sözdizimsel düzeyinde, bir sözcenin öğeleri arasındaki bağıntıları ya da bu öğelerin işlevlerini belirlemede üç yola başvurulmaktadır. Bunlar *bağımsız anlambirimler*, *işlevsel anlambirimler* (ya da *işlev belirticiler*) ve *konum* kavramlarından yararlanma yollarıdır. Bugüne dek gerçekleştirilmiş incelemelere dayanarak, işlevselci görüş, sözdizimsel bağıntıları belirtmede söz konusu kavramların hiçbirinden yararlanmayan ya da bunlardan daha başka kavramlara başvuran bir dil olamayacağını vurgular.

Şimdi bu kavramları kısaca açıklamaya çalışalım.

Bağımsız anlambirimler.

Bağımsız anlambirimler, kendi işlevlerini özünlülük bir biçimde yüklenen ve işlevleri, sözce içindeki konumlarına bağlı olmayan bağımsız öğelerdir. Bu anlambirimler başka birçok dilde ol-

duğu gibi dilimizde de zaman (/dün/, /şimdi/) ve uzam (/orada/) kavramlarına bağlanır.

İşlevsel anlambirimler ya da işlev belirticiler.

İşlev belirlemesi bağımsız anlambirimlerin yanı sıra işlevsel anlambirimler olarak adlandırılan özel öğelerle de gerçekleşebilir. Sözelimi ilgeçlerle : /o İstanbul-a kardeşi ile geldi/ (ile : işlevsel anlambirim). Bu tür öğeler, kendileri işlev yüklenmemekle birlikte bir başka anlambirimin işlevini belirtmeye yararlar. Türkçe'de işlevsel anlambirim kullanımı oldukça yaygındır, ama bu tür anlambirimlerin, sözelimi Fransızca'da olduğu gibi (/sür/, /da/ "üstünde", içinde") ilgeçlerle gerçekleşmesinin yanı sıra, geleneksel dilbilgisinde *durum ekleri* olarak adlandırılan işlev belirtici öğelerle de gerçekleşme olasılıkları vardır :

/o istanul-a kardeşi ile geldi/ (-a : işlevsel anlambirim ya da işlev belirtici).

Konum.

Öğelerin söz zincirindeki işlevleri ayrıca konumlarıyla da belirlenebilmektedir. Çizgisel söz zincirinde öğeler zorunlu olarak art arda dizilir, zaman içinde yayılırlar; bu nedenle, anlambirimlerin konumları, bir ölçüde işlevlerini belirlemeye yarar. Sözelimi Fransızca'da /pijer ba pol/ "Pierre Paul'ü dövüyor" sözcesinde /pijer/ ile /pol/ öğelerinin konumları değiştirilirse bir anlam değişikliğine yol açılmış olur: /pol ba pijer/ "Paul Pierre'i dövüyor". Demek ki, sözkonusu dilde konumun işlev belirtmede belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık /ali veliyi dövüyor/ sözcesinde /ali/ile/veliyi/ öğelerinin konumlarını değiştirmeye kalkarsak konum değişikliğinin anlam değişikliğine yol açmadığını görürüz /veliyi ali dövüyor/. Çünkü Türkçedeki sözdizimsel bağıntılar yukarıda da gördüğümüz gibi salt konuma başvurma yoluyla değil, durum ekleriyle de belirtilebilmektedir. İşte böyle bir bağlamda konumun belirginliği sınırlıdır denebilir.

II. İşlev belirleme yollarını kısaca gözden geçirdikten sonra, işlevselci doğrultuda bir sözdizimsel çözümleme gerçekleştirilirken üstünde durulması gereken noktalara değinmekte yarar görüyoruz.

Gösteren ve gösterilen birleşmesinden oluşan anlambirimlerin, hem bu nitelikleri, hem de sesbirimler gibi sınırlı sayıda olmayışları nedeniyle birinci ekleme düzeyinde sürdürülen çözümlene işlemleri zorunlu olarak ikinci ekleme düzeyinde gerçekleştirilen işlemlerden daha karmaşıktır. Çözümleme evresinde *bölümlene* ve *değiştirim* işlemlerine başvurarak söz zincirindeki anlambirimleri saptamaya yönelik araştırmacı öncelikle “açık dizelge” oluşturan çok sayıdaki *sözlüksel anlambirimlerle*, “kapalı dizelge” oluşturan sınırlı sayıdaki *dilbilgisel anlambirimleri* birbirinden ayırt etmek zorundadır.

Sözlüksel anlambirimler.

Sözlüksel anlambirimler *çokişlevliler* ve *tekışlevliler* gibi sınıflarda toplanır. Değişik işlevler yüklenebilme özelliğinde olan çokişlevli sözlüksel öğeler genel olarak *adlar sınıfını* oluşturmaktadır. Sözelimi :

/bir *yazı* oku-dum/
/orada ben bu *yazı*-dan yararlanmak iste-di-m/
/söz konusu *çalışma*-lar çok yararlı/

gibi sözcelerde ad öğeleri dağılımlarıyla belirlenir. Yukarıdaki örneklerde /*yazı*/ ile /*çalışma*/ öğeleri birbirleriyle yer değiştirebilir :

/bir *çalışma* oku-du-m/
/orada ben bu *çalışma*-dan yararlanmak iste-di-m/
/sözkonusu *yazı*-lar çok yararlı/

Buna karşılık /*yararlan-*/ ve /*iste-*/ gibi öğelerin /*yazı*/ ve /*çalışma*/ öğeleriyle yer değiştirerek */*yararlan-dan*/ ya da */*iste-ler*/ biçiminde gerçekleşmeleri olanaksızdır. Demek ki söz konusu bu ikinci öğeler adlar sınıfına değil ama başka bir sınıfa bağlı öğelerdir.

Öte yandan /bir *yazı* oku-du-m/ örneğinde de görüleceği gibi adların hemen önünde bir sayı sıfatı (/bir *yazı*/, /iki *yazı*/...), hemen ardında ise sayı, iyelik ögesi ve durum ekleri gibi anlambirimler yer alabilir:

/çalışma-lar-ım/ (ad-sayı ögesi-iyelik ögesi)
/yazı-dan/ (ad-işlev belirtici durum eki)

Adlar sınıfı olarak niteliyebileceğimiz bu çokişlevliler sınıfını oluşturan ad ve sıfatlar, aynı işlevi yerine getirebilecekleri gibi birden çok işlev de üstlenebilirler. Yüklem, özne gibi işlevler sözkonusu olduğunda biçimsel açıdan, ad ile sıfat arasında bir ayrım yoktur.

/baba-sı genç/ (ad+iyelik ögesi) + (yüklem)

/baba-sı hekim/ (ad+iyelik ögesi) + (yüklem)

/genç gel-di/ (özne) + (yüklem)

/baba-sı gel-di/ (özne+ iyelik eki) + (yüklem)

İşte bu gözlemlere dayanarak ad ve sıfatların adlar sınıfının alt sınıfları olduğu söylenebilir.

Sözlüksel anlambirimlerden oluşan bir başka sınıf da *eylem sınıfı*dır. Tekişlevli olan bu ögeler yalnızca yüklem görevindedirler. Eylem-ad karşıtlığı olmayan bir dilde eylem sınıfı ile adlar sınıfı arasında bir ayrım yapılmıyor demektir. Böyle bir dilin söz konusu işlev bakımından birbirinden ayrı olmayan sözlüksel ögelerden oluştuğu söylenebilir; bu tür bir özellik ise dildeki tutumluluk ilkesine aykırı düşer. Demek ki, açık dizelge oluşturana kimi ögelerin yüklem işlevi üstlenmesi kaçınılmazdır :

/bir yazı *oku-du-m*/ sözcesindeki /oku-/ ögesi yukarıda açıklanan adlar sınıfı ögelerinden değişik bağlamlarda yer alır ve o ögelerle yer değiştirmesi olanaksızdır :

*/orada ben bu *oku-dan* yararlanmak iste-di-m/

*/söz konusu *oku-lar* çok yararlı/

gibi birleşimlerin olanaksızlığına karşın,

/orada ben bu *yazı-dan* yararlanmak iste-di-m/ olanaklıdır. Demek ki bu tekışlevli sözlüksel anlambirimler adlar sınıfından başka bir sınıf oluştururlar, kişi, sayı, zaman, kip, vb. belirten ve adlar sınıfının kipliklerinden değişik, kendilerine özgü ögelerle birleşebilirler ancak.

Eylem sınıfına koşturularak bir başka sınıfın da işlevini kendi özünde taşıma niteliği vardır. Bu tür sözlüksel anlambirimler, işlevlerini gerçekleştirmek için ne özel ögelere ne de konumdan yararlanma yoluna gereksinim duyarlar. İşte söz konusu *bağım-*

sız anlambirimler sınıfının tekişlevli olma özelliği de buradan doğar :

/orada ben bu çalışmadan yararlanmak iste-di-m/

sözcesindeki /orada/ögesi tekişlevli bir bağımsız anlambirimdir;

/şimdi/,/önce/, vb. gibi ögeler de bu sınıfa girer.

Dilbilgisel anlambirimler.

Çözümlemenin bir başka evresinde dilbilgisel anlambirimler arasında da bir ayırım yapmaya özen göstermek gerekir. Sözgelimi çokişlevli *kişi adları* ile öteki dilbilgisel anlambirimler arasında bir ayırım yapılmalıdır. Kişi adları öteki dilbilgisel anlambirimler gibi kapalı dizele oluşturmakla birlikte, sözlüksel anlambirimlerle ortak yanları bulunan ögelerdir; bunlar birincil işlevleri yüklenebilirler, oysa *kiplikler* için böyle bir özellik söz konusu olamaz. Kişi adları özne, yüklem ve nesne işlevi yüklenebilirler :

/o gel-di/ (o, özne)

/baba-sı o/ (o, yüklem)

/o-nu gör-dü-m/ (o, nesne)

Öte yandan tekişlevli anlambirimler olan *işlevsel anlambirimleri kipliklerden* ayırt etmek gerekir. Kimi işlevsel anlambirimler sözgelimi Türkçe'de durum ekleri biçiminde adlar sınıfı öğelerinin hemen ardına eklenerek onların işlevini belirler :

/İstanbul-a (-a, işlevsel anlambirim),

/orada ben bu çalışma-dan yararlanmak iste-di-m/ (-dan, işlevsel anlambirim).

Kimi başka işlevsel anlambirimler de genellikle sözlüksel öğeden ayrılmıştır :

/kardeş-i ile gel-di/ (ile, işlevsel anlambirim)

/dil için/ (için, işlevsel anlambirim).

İşlevsel anlambirimlerden ayırt edilen *kiplikler* ise *eylem kiplikleri* ve *ad kiplikleri* olarak ikiye ayrılabilir. Sözgelimi sayı kipliği hem ada /çalışma-lar/ (ad+sayı kipliği), hem de eyleme

/uyu-du-lar/ (eylem+zaman kipliği+kişi ve sayı kiplikleri) öz-
gü olabilir. Bununla birlikte adlara özgü kipliklerle eylemlere
özgü kiplikler arasında biçimsel açıdan bir benzerlik yoktur.

III. Yukarıdaki saptamalarımızı daha dizgesel bir biçimde su-
nabilmek için işlevsel doğrultuda řu tür bir anlambirimsel sınıf-
landırmaya gidebiliriz :

SÖZLÜKSEL ANLAMBİRİMLER

1) Tekişlevliler

- a) eylemler sınıfı
- b) bağımsız anlambirimler sınıfı

2) Çokişlevliler

- a) adlar sınıfı
 - adlar
 - sıfatlar

DİLBİLGİSEL ANLAMBİRİMLER

1) Tekişlevliler

- a) işlevsel anlambirimler sınıfı
- b) kiplikler sınıfı

- ad kiplikleri
- eylem kiplikleri

2) Çokişlevliler

- a) adılar sınıfı

S. R. GÜZELŞEN

KAYNAKÇA

- FRANÇOIS, D., "Autonomie syntaxique et classement des monèmes", *La Linguistique. Guide alphabétique*, Paris, Denoël - Gonthier, 1969.
- FRANÇOIS, D., *Syntaxe fonctionnelle*, UER de Linguistique générale et appliquée yayını, 1972.
- FRANÇOIS, D., *Français parlé*, Paris, SELAF, 2 cilt, 1974.
- FRANÇOIS, F., "La description linguistique", *Le Langage* (A. Martinet yönetiminde), Encyclopédie de la Pléiade, Paris, Gallimard, 1968.
- FRANÇOIS, F., *L'Enseignement et la diversité des grammaires*, Paris, Hachette, 1974.
- FRANÇOIS, F., (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, PUF, 1980.
- GÜZELŞEN, S., *Description syntaxique de la langue turque*, travail présenté pour le D.E.A. de linguistique, Université René Descartes, Paris, 1979.
- MAHMOUDIAN, M., *Les modalités nominales en français*, Paris, PUF, 1970.
- MARTINET, A., *Éléments de linguistique générale*, 2. baskı, Paris, A. Colin, 1967.
- MARTINET, A., *La linguistique synchronique*, 4. baskı, Paris, PUF, 1974.
- MARTINET, A., *Studies in functional syntax*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1975.
- MARTINET, A., (sous la direction de), *Grammaire fonctionnelle du français*, Paris, CREDIF, 1979.
- VARDAR, B., (yönetiminde), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK yay., 1980.
- Ayrıca Bkz. *Langue française* dergisi, no 35, eylül 1977: *Fonctionnalisme et syntaxe du français* (D. François yönetiminde).

RÉSUMÉ

L'auteur de cet article, S.R. Güzelşen, s'inspirant des recherches fonctionnalistes se donne pour tâche de présenter les problèmes essentiels de la syntaxe. En premier lieu, elle passe en revue les différents procédés syntaxiques servant à marquer les fonctions; ensuite, elle souligne notamment la complexité des opérations au niveau de la première articulation et essaie d'exposer certains problèmes d'ordre monématique en les illustrant par des exemples empruntés au turc. Elle procède, pour terminer, à un classement des monèmes, présenté sous forme d'un tableau.